

ԱՐԱՄ ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ
ԳԱԳԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
ՀՈՒՍԻԿ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐԵՐ ՄՈՄԻԿԻ ՏՈՀՄԻ ՄԱՍԻՆ

Մոմիկ վարդպետը միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի խոշորագույն դեմքերից է, մի արվեստագետ, որի բնատուր տաղանդը և Հիմնավոր կրթությունը Գլաձորի Համալսարանում Հավասարապես արտահայտվել են թե՛ մանրանկարչության ու գրչության, թե՛ քանդակագործության ու ճարտարապետության մեջ: Նրա գործունեության բոլոր բնագավառները տարիներ ի վեր եղել են մասնագետ-ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում: Մոմիկի՝ վերաբերյալ մատենագրական վկայություններ չեն պահպանվել, սակայն դրանք առկա են մի քանի ձեռագրերի Հիշատակարաններում ու վիմական արձանագրություններում, որոնց տվյալները Հիմք են տվել Հավաստելու, որ մեծ արվեստագետն ապրել և ստեղծագործել է Վայոց ձորում:

Մոմիկի անվան ամենավաղ վկայությունը 1283թ. է: Համաձայն Աղբերց վանքում Մաթեոս գրչի ընդօրինակած «Ժողովածու»-ի Հիշատակարաններից մեկի՝ ձեռագրի խորանները նկարադարգել է Մոմիկը և մակագրել. «զՄոմիկ նկարիչ խորանիս յիշեցեք, ազաչեմ»:¹

Տասը տարի անց՝ 1292թ. Նորավանքում ընդօրինակված Ավետարանի Հիշատակարանում Մոմիկը ներկայանում է իրրե գրիչ և մանրանկարիչ «...և ըստ ժամանակիս պաաշաճի հարկել զոմն եղբայր սիրելի Մոմիկ անուն, ըազմիմաստ և հանճարեզ յարուեստ գրչի և նկարագրութեան»:² Ավետարանը դրվել է Հովհաննես կուսակրոն քահանայի Հանձնարարությամբ, որը Մոմիկին պատվիրում է «դրոշմել ի

¹ Մոմիկի անվան հետ կապված «վարդպետ» տերմինը քննարկել է Գարեգին Դովսեփյանը. Տես *Գ. Դովսեփյան, Մոմիկ «սարկավագ»* (գրիչ, նկարիչ և արձանագործ-1297-1332), Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ, Ե., 1987, էջ 220-224:

² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյանը, Ե., 1984, էջ 553:

³ Նույն տեղում, էջ 678:

քարտիսի զգիծ և զնկար»:⁴ Նույն ձեռագրի մեկ այլ էջում Մոմիկը (բնորոշված «թարմատար և անարիս ի սարկաւազս») աղերսում է ընթերցողներին հիշել իր «բազմերախտ» ուսուցչին՝ Հովասափ կուսակրոն քահանային:⁵

1302թ. Հովհաննես գրչի կողմից ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք. «Աղաչեմ... յիշել զանիմաստ նկարողս Մոմիկ և սխալանացն անմեղադիր լինել, զի թէպետ անհմուտ էի, այլ ժամանակս ձեռն էր ե. տունս նսեմ...»:⁶

Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցի ուսումնասիրող Ա. Ավետիսյանը մանրամասն ներկայացնելով 1283թ. «Կեռան թագուհու Ավետարանը» ե. այն համեմատելով Մոմիկի մյուս գործերի հետ, գտնում է, որ կիլիկյան այս ձեռագրի հեղինակը Մոմիկն է:⁷

Մոմիկի անվան հետ է կապվում Գլաձորի մանրանկարչության դպրոցի հիմնադրումը:⁸ Ուշագրավ է նրա՝ 1331թ. հիշատակարանը՝ իր առողջական վիճակի մասին. «Ես Մոմիկ գրիչ, յաչաց վատեալ... զոսկենկարսն ոչ կաբացի ի գլուխ հանել, աւագ եւ եղուկ իմոյ տկարութեանս, զի իմով ձեռամբ ոչ եղել: Յուսովն որ առ Յիսուս, զկնի սակաւ ամաց լոյս աչաց իմոց զարձաւ առ իս ... եւ զյիշատակարանս արարի»:⁹

Մոմիկի ստեղծագործության մեկ այլ կարևոր ընդհանուր քանդակագործությունն է: XIII-XIV դդ. Սյունյաց մետրոպոլիտների նստավայր, Օրբելյան իշխանական տան հոգևոր խոշորագույն կենտրոն Նորավանքում են գտնվել նրա կերտած երեք դեղաքանդակ

⁴ Նույն տեղում, էջ 677:

⁵ Նույն տեղում, էջ 679:

⁶ Ժ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. կազմեց Լ. Խաչիկյան, Ե., 1950, էջ 9:

⁷ Ա. Ավետիսյան, Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը, Ե., 1971, էջ 75-79: Ձեռագրի Կիլիկիայում գրվելը հանգեցրել է իրարամերժ հետևությունների: Կարծիք է հայտնվել, որ Մոմիկը կիլիկեցի է, կամ նա «գնացել է Կիլիկյան Հայաստան կատարելագործվելու, տեղի նկարչական դպրոցներին և սրանց վարպետների արվեստին ծանոթանալու համար»: Տես՝ նույն տեղում, էջ 50-51:

⁸ А. Аветисян, О художнике Момике, «Стеղեկագիր» հաս. գիտ., 1956, 2.

⁹ Կ. Մաթևոսյան, Մոմիկ գրիչ, մանրանկարիչ, ճարտարապետ, քանդակագործ, Ե., 1999, էջ 1:

խաչքարերը: Առաջինը կանգնած է եղել վանքի գավթում: Կերտվել է Հովհաննես Օրբել մետրոպոլիտի պատվերով՝ իր հոգևոր հայր Ստեփանոսի հոգու փրկության համար: Խաչքարի արձանագրությունն ավտրտվում է «ՄՈՄԻԿ ՎԱՐԴՊԵՏ» մակագրությամբ: Թեև թվականը չի պահպանվել (կարգացվում է միայն հարյուրավորը՝ 2), սակայն պարզ է, որ կոթողը կանգնեցվել է պատմիչ, մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի մահվանից՝ 1303թ. հետո:¹⁰ Մոմիկի կերտած հաջորդ խաչքարը, որը կոթողային արվեստի կատարյալ գյուխգործոց է, կանգնեցվել է 1308թ. էլիկում իշխանի տիկնոջ՝ մեծ իշխանուհի Թամթա իմթունի պատվերով, իր սկեսրայրի՝ Տարսայիճի հոգու փրկության և որդիների՝ Բուրթելի և Բուղասայի արևշատության համար: Կոթողի հիշատակագիրն ավարտվում է «ՄՈՄԻԿ ՎԱՐԴՊԵՏ ՅԻՇԵՑԻՔ» բանաձևով:¹¹

Երբորդ խաչքարը կանգնած է եղել նորավանքի Սմբատ Օրբելյանի դամբարանի մուտքի մոտ: Կոթողի պատվանդանին փորագրված հինգ տողից հիշատակագիրը վկայում է, որ այն «ԿԱՆԳՆԵԱԼ ՔՐԻՍՏՈՍԱՍԷՐ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ ԹԱՄԹԱ ԽԱԹՈՒՆԻ ԲԱՐԵՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ ԳԼԽԻ ԻԻՐ ՄԵԾԱՓԱՌ ԻՇԽԱՆԻՆ ԷԼԻԿՈՒՄԻՆ, ՎԱՍՆ ԵՐԿԱՐ ԿԵՆԱՑ ԶԱԽԱԿԱՑ ԻԻՐՈՑ ԲՈՒՐԹԷԼԻՆ, ԲՈՒՂՏԱՑԻՆ»:¹² Եթե նկատի ունենանք, որ իշխանն ու իր տիկինը մտնացել են համապատասխանաբար 1300 և 1312թթ., իսկ նրանց որդիներից Բուղասան՝ 1318 (Բուրթել մեծը ապրել է շատ ավելի երկար), ապա պարզ կդառնա, որ խաչքարը կանգնեցվել է 1312-1318թթ. միջև: Խաչքարն այժմ գտնվում է Եղեգնաձորի թանգարանում: Մյուս երկուսը՝ Էջմիածնի վեհարանում են:

Մոմիկը ճարտարապետն է 1321թ. Արենիում կառուցված Ս.Աստվածածին եկեղեցու: Նրան է վերագրվում նաև տաճարի բարավորի Աստվածամոր և առաքաստների չորս ավետարանիչներին քանդակները:¹³ Ճարտարապետության պատմարան Ս.Մնացականյանը Մոմիկին է վերագրում նաև Տաթևի Ս.Գրիգոր և Եղեգիսի Ջորաց եկեղեցիները:

¹⁰ Ղիվան հայ վիճագրության, պր. III, կազմեց Ս.Բարխուդարյան, Ե., 1967, էջ 228:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 243:

¹² Ղիվան, III, էջ 243:

¹³ Ս.Մնացականյան, Վարպետաց վարպետներ, Մանուել, Տրդատ, Մոմիկ, Ե., 1982, էջ 155-156:

Մոմիկ ճարտարապետի վերջին հայտնի գործը Նորավանքի Բուրթլաշեն եկեղեցին է, որի շինարարության ավարտը համընկնում է մեծ վարպետի մահվան տարեթվին: Հայտնաբերվել է նրա հիշատակին կանգնեցված խաչքարը հետևյալ արձանագրությամբ. «ՅԻՇԵԱ ՔՍ ԱԾ ԶՄՈՄԿԱ ՀՈԳԻՆ ԵՒ ՈՂՈՐՄԵՍ :ԹՎ ԶԶԲ:»¹⁴ Այս թվագրությունը հիմք է տվել մի շարք ուսումնասիրողների, տաճարի շինարարության ավարտը և քանդակները վերագրելու Մոմիկի աշակերտներին:¹⁵ Սակայն Ս.Բարխուդարյանը իր նախորդ աշխատանքներից մեկում թվականը իրավացիորեն վերծանել է ԶԶԸ¹⁶, որը համընկնում է Բուրթլաշեն եկեղեցու առաջին հարկի մուտքի շրջանակին խոշոր ծաղկագիր տառերով փորագրված թվականին՝ ԹՎ ԶԶԸ (1339թ.):

Մոմիկի ստեղծագործությունների ուսումնասիրությանը գուղա-հեռ, մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև նրա կենսագրության և տոհմագրության խնդիրները: Այդ կասկածություններն ուղղա-գրավ վկայություններ է պարունակում Ռինդ գյուղի մերձակայքի Վերին Ուլգյուր գյուղատեղում, ավերակ եկեղեցու դերեղմանատունը 1955թ. հայտնաբերված խաչքարի արձանագրությունը Մոմիկի անվան հիշատակությամբ: Արձանագրությունը եզոժված է ե ղժվար վերծա-նելի: Այն փորագրված է խաչաքանդակի կողերին և վերին մասում տարրեր տառաձևերով

ԵՍ ԱՍԿԱՆԴԱՐ, ՄՈՄԿԱ ՈՐԴԻ ԶԽԱԶՏՈՒԶ ԴԱՐԶՈՒՑԻ
ՀԱՅՐԵՆԻՔՍ ԶՈՐ ԿՈՐԴՈՑ ՇԻՆԵՑԻ, ԵՏՈՒ ... ՄԼՔՇԱՅ
....ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԻՄ ՈՐԴԻՔՆ ՈՒՏԵՆ, ՄԱՍ ՇԱՏՈՆԻԿԱ
ՄԱՍՆ ԱՅ ՅԻՇԵԱ ՔՍ ԱԾ ԶԱՍԿԱՆԴԱՐ:¹⁷

¹⁴ Դիվան, III, էջ 339:

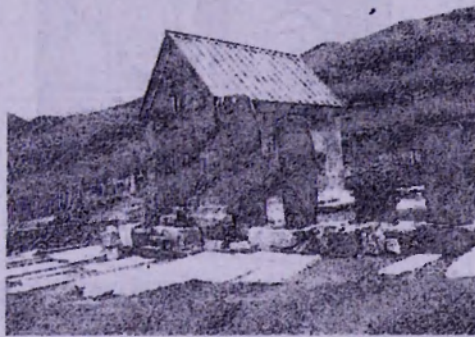
¹⁵ Ս.Մնացականյան, Վարպետաց վարպետներ, էջ 173: Զ.Զուրյան, ԺԴ դարի մանրանկարիչ Մոմիկի մասին, ՊԲՀ, 1969, 2: Ս.Մնացականյան, Նամակ խմբագրությանը, ՊԲՀ, 1969, 4: Այս քննությունը առնվազն անհասկանալի է, քանի որ դեռևս 1963թ. Զ.Զուրյանի հոդվածի առթիվ գրված բաց մամակում Ս.Մնացականյանը գրել է, որ Մոմիկը մահացել է Բուրթլաշենի ավարտի տարում:

¹⁶ Ս.Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963, էջ 63:

¹⁷ Դիվան, III, էջ 39:

Ս.Բարխուդարյանը նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Մոմիկի որդին իր հայրենի հողի մի մասը նվիրատվություն է արել («կտակի իմաստով արձանագրություն է փորագրել»), իրավամբ գտնում է, որ այս գյուղատեղը Մոմիկի ծննդավայրն է ու հայրենի գյուղը:¹⁸

Սեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Հիշյալ բնակավայրի արեելյան մասում գտնվող Ներքին Ուլգյուր գյուղատեղում նորերս հայտնաբերված արձանագրությունները, որոնք գալիս են լրացնելու Մոմիկի տոհմագրության հետ կապված տվյալները: Ներքին Ուլգյուր գյուղատեղին գտնվում է Վայոց ձորի մարզի Աղավնաձոր գյուղից մոտ 5 կմ հյուսիս-արեմուտք: Բնակավայրը, որի շինությունների մնացորդները տուկա էին XIX դարում,¹⁹ տարիներ առաջ ամբողջովին ոչնչացվել է մելիորատիվ աշխատանքների ժամանակ: Տեղում պահպանվել էր ըստսլոսի սրբատաշ քարերով կառուցված, թսպակապ փոքրիկ մի եկեղեցի, որը համաձայն պատերին փորագրված արձանագրությունների կոչվել է Ս.Աստվածածին (նկ. 1): Կառույցի հարավային կողմում կանգուն են 1009 և 1199թթ. կրող խաչքարի վերածված երկու վիշապաքարեր, որոնք քանիցս քննարկվել են մասնագիտական գրականության մեջ:²⁰

Նկ. 1

¹⁸ Ս.Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, էջ 85:

¹⁹ Քաջբերունի, Ծանապարհորդական նկատողություններ, Ե., 2003, էջ 127-128:

²⁰ Ա. Շահինյան, Վայոց Ձորի վիշապ-կոթողները, ՊԲՀ, 1976, 1, էջ 286-289, Ղ. Մուրադյան, Обращение в хачкары вышапы — стелы из Егегнадзора, Художественные памятники и проблемы культуры Востока, Л., 1985, с. 20-26.

2004 թ. Վայոց ձորի մարզպետ Սամվել Սարգսյանի նախաձեռնությամբ և իր եղբոր՝ Մուրադ Սարգսյանի բարերարությունով իրականացվել են Ս.Առտվածածնի նորոգման և բակի բարեկարգման աշխատանքները, որոնց շնորհիվ ի հայտ են եկել Մոմիկ վարդպետի տոհմին վերաբերող հիշատակագրեր: Եկեղեցու բակը մաքրելու ժամանակ նրա արևելյան, արևմտյան և հարավային մասերում բացվել են մի քանի տասնյակ հարթ տապանաքարեր: Եկեղեցու արևմտյան կողմի անարձանագիր տապանաքարերը հետաքրքրություն են ներկայացնում իրենց ճոխ հարդարանքով (նկ. 2-3): Դրանք, ակներևաբար, պատկանել են ոչ շարքային մարդկանց, քանզի նման հարդարանքը ոչ միայն մեծ հմտություն, այլև ջանքեր ու ժամանակ պահանջող աշխատատար գործ էր:

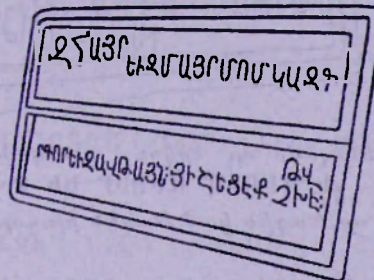
Նկ. 2

Նկ. 3

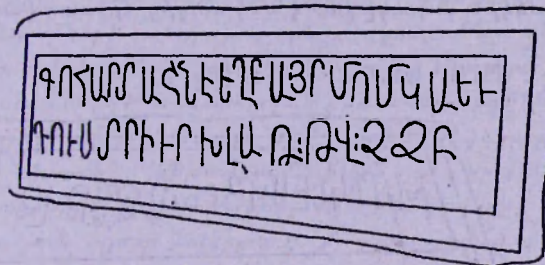
Արձանագրված երկմաս տապանաքարերից մեկի վրա փորագրված է երկու տողից հետևյալ հիշատակագիրը.

ՋՀԱՅՐ ԵՒ ՋՄԱՅՐ ՄՈՄԿԱ ՋԳ/Ր(Ի)ԳՈՐ ԵՒ ՋԱՎԹԱՅՆ
ՅԻՇԵՑԷՔ/ :ԹՎ : ՋԽԷ: (նկ. 4)

Ինչպես տեսնում ենք արձանագրության մեջ հիշատակված են մեծ վարպետի ծնողները՝ Գրիգորը և Ավթան, որոնք կնքել են իրենց մահկանացուն 1298թ.:

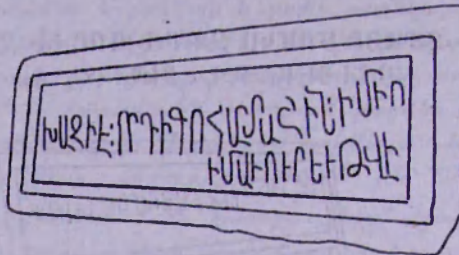
Հաջորդ տապանաքարին երկու տողով փորագրված է.
ԳՈՀԱՐՏԱՇՆ Է ԵՂԲԱՅՐ ՄՈՄԿԱ ԵՒ / ԴՈՒՍՏՐ ԻԻՐ ԽԼԱԹ
:ԹՎ:ՋՁԲ: (նկ. 5)

Այստեղ հիշատակվում են Մոմիկի եղբայր Գոհարտաշը և իր գուլասոր իսլաթը, որոնք մահացել են 1333թ.:

Այս տապանաքարին կից է մեկ ուրիշը, որը պատկանում է Մոմիկի եղբոր որդուն: Հիշատակագիրը երկու տողից է.

ԽԱՋԻ Է : ՈՐԴԻ ԳՈՀԱՐՏԱՇԻՆ : Ի ՄԻՈՒՄ ԱԻՈՒՐ ԵՒ ԹՎԻ :
(նկ.6)

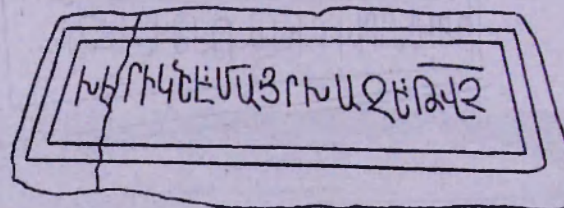

Նկատի ունենալով, որ հրկու տապանաքարերը կից են և արձանագրության «Ի ՄԻՈՒՄ ԱԻՈՒՐ ԵՒ ԹՎԻ» թանաձևը, դադիս ենք հետևություն, որ ինչին կամ ինչեն իր հոր և քրոջ հետ մահացել է նույն ժամանակ:

Արձանագրություններից երեում է, որ Մոմիկի հարազատների հետ երկու անգամ գժրախտություն է պատահել: Նախ նույն՝ 1298թ. մահացել են հայրն ու մայրը, տպա միևնույն՝ 1333-ին, վարդպետի եղբայրն իր երկու զավակների հետ: Կարելի է ենթադրել, թերևս, որ նշված թվականներին տեղի են ունեցել ապրերային աղետ, համաճարակ կամ այլ արհավիրք:

Անստվածածին եկեղեցու հարավային կողմում գտնվող տապանաքարերից մեկին փորագրված է մեկ տողից հիշատակագրություն.

ԽԵՐԻԿԻՆ Է : ՄԱՅՐ ԽԱՋԵ : ԹՎ Զ (նկ. 7)

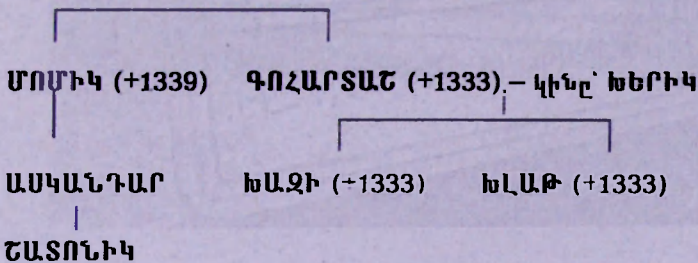

Արձանագրությունը հաղորդում է Գոհարտաշի տիկնոջ՝ ինքնիկի անունը: Հիշատակագրի թվականը թերի է: Դրիչը բաց է թողել տասնավորը և միավորը: Այլտպես ստացվում է, որ ինքնիկը մահացել է

1251-ին, այսինքն ամուսնու մահվանից 82 տարի առաջ, ինչն անշուշտ
բացատրված է:

Ուլգյուր Հնավայրում Հայտնաբերված մոմիկյանների տապանա-
դրերը Համադրելով ավելի վաղ հրատարակված տվյալների հետ կարող
ենք կադմբել նրանց տոհմաժառը

ԳՐԻԳՈՐ (+1298) ԿԻՆԸ՝ ԱՎԹԱ (+1298)

Ս. Աստվածածին եկեղեցու բակում Հայտնաբերվել են Հուշա-
կոթողների վրա փորագրված այլ արձանագրություններ եւ: Ինչպես
աեսնում ենք, այստեղ են թաղված Մոմիկ վարդապետի ծնողները,
եղբայրն ու նրա ընտանիքի անգամները: Մինչդեռ իր՝ Մոմիկի
ընտանիքի անգամների տապանաքարերը չկան: Ինչ վերաբերում է
Մոմիկին, նա, ամենայն Հավանականությամբ, թաղված է նորավան-
քում: Քանի որ Մոմիկն աշխարհական էր, ուներ որդիներ և թոռներ,
որոնցից երկուսը Հիշատակվում են Վերին Ուլգյուրի խաչքարի
արձանագրության մեջ, ենթադրում ենք, որ նրա գերդաստանի
անգամները կարող են թաղված լինել այս բնակավայրի Ս.Ստեփանոս
եկեղեցու մոտ, որն այսօր ավերակ է, մասամբ լցված հողով: Վերին
Ուլգյուրի բնակատեղիում և գերեղմանատներում ամենուրեք կոթող-
ներ են՝ մեծ մասը արձանագրություններով: Այս Հուշարձանի պեղում-
ները ի Հայտ կբերեն վիմագրական նոր նյութեր, և կարող են լույս
սփռել Մոմիկ վարդապետի գերդաստանի մեղ անՀայտ անգամների
վերաբերյալ տվյալները լրացնելու, ճշտելու խնդրում:

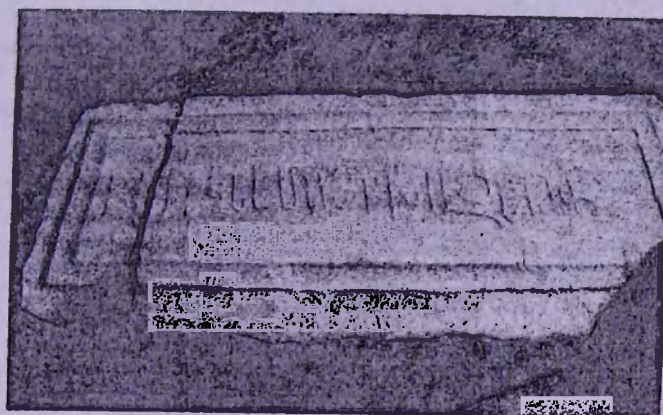
Նկ. 4.

Նկ. 5

ნკ. 6

ნკ. 7

ARAM KALANTARYAN
GAGIK SARGSYAN
HOUSSEIK MELKONYAN

THE NEW DISCOVERED SOURCES ON MOMIK'S FAMILY Summary

One of the outstanding persons of medieval Armenia Vardapet Momik's natural gift was equally introduced in miniature, writing, sculpture and architecture. The great artist lived and created in Vaiots Dzor in XIII-XIV century.

The establishment of the miniature school in Gladzor is connected with Momik's name. He sculptured cross-stones, was the architect of many churches such as St.Astvatsatsin in Areni, Bourtelashen in Noravank, St. Grigor in Tatev and Zarats in Yegheggis .

The details of Momik's biography and pedigree are also of great interest. Interesting information is kept in the villages Verin Oulgiour and Nerkin Oulgiour in Vaiots Dzor.

In 2004 writings on Momik's family were discovered. Dozens of gravestones were found with the names of the great master's parents Grigor and Avtan, brother and the other members of his family.

Comparing the Momikian's gravestones discovered in Oulgiour with the information published before, we can introduce their pedigree.

